

Matevž KRIVIC¹

USTAVNO SOJENJE IN POLITIKA

Ob Bugaričevem članku o ustavnih sodiščih "med sojenjem in politiko"

Dr. Bojan Bugarič je v št. 2/1998 Teorije in prakse (str. 287-305) objavil članek "Ustavna sodišča v srednji in vzhodni Evropi: med sojenjem in politiko", isti članek pa je bil pod naslovom "Pravna sredstva za omejevanje pristojnosti ustavnega sodstva" takoj za tem objavljen tudi v zborniku referatov "IV. dnevi javnega prava; Portorož, 9. in 10. junij 1998".

Članek je zelo zanimiv in v posameznih delih tudi zame sprejemljiv, kljub temu pa želim že na začetku opozoriti na neko slabost članka kot celote. Članek z nekaterimi očitno napačnimi ali površnimi posplošitvami obravnavano problematiko – ob nekaterih dobrih posameznih opažanjih in ugotovitvah – kot celoto vendarle predstavlja v izkrivljeni luči, še zlasti nepravniškemu bralstvu Teorije in prakse, tudi med našimi pravniki poznavanje ustavnosodne problematike žal ni ravno na zavidljivi višini, ni vseeno, kako jim jo specialisti potem v takih referatih predstavljajo. Opozorilo na omenjene slabosti, kot jih pač jaz vidim, torej pri obeh krogih bralcev ne bo odveč – kritični bralec si bo pa svoje mnenje potem tako in tako sam ustvaril.

Širina pristojnosti in "globina" sodnega aktivizma

Najprej pripomba k Bugaričevemu (in ne le njegovemu) "stopnjevanemu" prikazu: srednje in vzhodnoevropska ustavna sodišča imajo, zelo široko pristojnost, "širšo npr. od pristojnosti večine zahodnoevropskih ustavnih sodišč ali ameriškega Vrhovnega sodišča", to široko pristojnost pa da potem še zelo široko, zelo aktivistično uporabljajo. Take površne in "počezne" trditve so lahko tudi precej zavajajoče.

Kaj naj bi sploh pomenila primerjava z "večino" zahodnoevropskih ustavnih sodišč? Ustavna sodišča ima namreč v "politični" zahodni Evropi samo pet do šest držav (Avstrija, Nemčija, Italija, Španija, Portugalska in nekaj podobnega še Francija - če sem ne štejemo še Turčije in Malte), v "politično" vzhodni Evropi pa čisto vse "nove demokracije" razen Latvije (v slednji pa je ustavnosodna presoja stvar "rednega" sodstva, podobno kot v preostalih "zahodnoevropskih" državah razen v Veliki Britaniji, Nizozemski in Finski). Imajo res nova ustavna sodišča kar praviloma večje pristojnosti od pristojnosti "večine" zahodnoevropskih. Močno dvomim, kajti pestrost že zgolj normativne (*de iure*) ureditve, brez upoštevanja praktične realizacije, je na obeh primerjanih straneh velika.

¹ Mag. Matevž Krivic, Ustavno sodišče Republike Slovenije.

Površna primerjava, ki jo tu kritiziram, izhaja morda iz stereotipa, da je v nekdanji zahodni Evropi nemško ustavno sodišče "močno" in da so potem – *a contrario* – druga, torej večina, "šibka" (tudi po formalnih pristojnostih). Pa to ni čisto res. Po formalnih pristojnostih bi si prej upal uvrstiti ustavna sodišča v Avstriji, Nemčiji (vključno z deželnimi ustavnimi sodišči) in Španiji skupaj med relativno močnejša, tista v Italiji, Portugalski in Franciji pa med relativno šibkejša. Od katere "večine" naj bi potem "vzhodna" ustavna sodišča (kar praviloma) imela že formalno močnejše pristojnosti? Bugariču, ki k stereotipnemu razmišljanju, mislim, ni nagnjen, se je gornja trditev morda le mimogrede in malo neprevidno zapisala, a zaradi širšega bralskega kroga omenjenega članka želim tudi na to "malenkost" opozoriti.

Če smo še bolj natančni, pa v teh uvodnih stavkih Bugarič niti ni govoril o pristojnostih obravnavanih ustavnih sodišč nasploh, ampak o njihovi "*de iure* pristojnosti, ki jim omogoča, da razveljavljajo odločitve demokratično izvoljenih zakonodajnih organov" (torej parlamenta) – če zožimo primerjavo zgolj na ta del pristojnosti, pa so razlike tako znotraj zahodnoevropskih ustavnih sodišč kot tudi na relaciji vzhod – zahod še mnogo manjše. Odpadejo namreč razlike glede pristojnosti za presojo neparlamentarnih (vladnih, ministrskih, lokalnih) aktov, glede pristojnosti za presojo ustavnih pritožb zoper sodne in upravne individualne odločitve itd. – in se primerjava zoži le na pristojnosti za razveljavljanje parlamentarnih odločitev, kjer pa (ker je med kasiranjem *ex tunc* in *ex nunc* razlika bolj teoretična kot praktična) je bistvena razlika pravzaprav le še v tem, ali je kontrola ustavnosti parlamentarnih odločitev samo vnaprejšnja ali preventivna (francoska posebnost, ki jo na vzhodu posnemata Belorusija in Romunija) ali pa je glavna funkcija ustavnega sodišča kontrola ustavnosti zakonov in drugih parlamentarnih odločitev, potem ko so že sprejete in uveljavljene. Tu pa bistvenih razlik med primerjanima skupinama ustavnih sodišč sploh ni.

Sedaj pa k temeljni tezi članka, da so "vzhodna" ustavna sodišča, slovensko pa še posebej, mnogo preveč "aktivistična", zlasti v primerjavi z zahodnoevropskimi ustavnimi sodišči in pa z ameriškim Vrhovnim sodiščem. Tu se zastavljata takoj dve vprašanji: ali so res bolj aktivistična – in če so res, ali je to res nujno "preveč", torej slabo.

Ali so res bolj "aktivistična"? Vsa najbrž ne. Ta "sodni aktivizem"² je bil ponekod res opažen in v strokovni literaturi omenjan (Bugarič omenja rusko in madžarsko ustavno sodišče, in pa seveda slovenskega) - kaj pa vsa druga "tranzicijska" ustavna sodišča? Je njihovo delovanje sploh kdo res temeljito analiziral? Ne jezikovnega znanja (ali ustreznih prevodov) ne interesa za to ni ne v Evropi ne v Ameriki kdovekoliko. Pa tudi v omenjenih treh primerih, zlasti v madžarskem in v našem, je bil, vsaj po mojem poznavanju, ta "naš" sodni aktivizem v precejšnji meri le pozornemanje nemškega in ameriškega - in vsaj za Slovenijo si upam trditi, da onih dveh tudi po intenzivnosti ("globini") še daleč ni presegel. Samo za ilustracijo resda ekstremen primer: nemško ustavno sodišče je namesto razveljavljenih zakonskih določb o abortusu kar samo napisalo pravicato "uredbo", kako naj bo stvar urejena, dokler je "ustavnokonformno" ne uredi zakonodajalec sam - na kaj takega si naše ustavno sodišče kot celota (razen morda enega ali dveh posameznikov) na srečo še pomisliti doslej nikoli ni upalo, kaj šele, da bi to celo storilo. Tudi tu se je torej bolje izogibati stereotipom in "počeznim", nedokumentiranim sodbam. Ne le o tranzicijskih, tudi o zahodnih ustavnih sodiščih. O tovrstni praksi nemškega ustavnega sodišča se sicer v Nemčiji marsikaj ve in piše in tudi o praksi ameriškega vrhovnega sodišča v Ameriki veliko, toda navzven še Američani spremljajo nekoliko skoraj samo Nemce, ti pa njih in še malo Italijane, pa smo s tovrstno literaturo skoraj že opravili - vsaj kolikor tega pri nas poznamo.

² Ameriški izraz, ki ga Bugarič kratko in korektno pojasni kot "zelo široko, ekspanzivno tolmačenje pravnih tekstov, za razliko od sodnega samooomejevanja" pri razlagi ustave in zakonov. Dodajmo še, da se zlasti v ameriških strokovnih in političnih polemikah (ko npr. konservativci v ameriškem senatu ostro nasprotujejo predsednikovim nominacijam "aktivističnih" kandidatov za federalne sodnike in jih skušajo zavrniti) pojem "aktivističnosti" presoja predvsem po kriteriju: "Hočemo sodnike, ki bodo ustavo in zakone le korektno, v skladu s pravili stroke razlagali, in ki ne bodo zlorabljali svoje sodniške funkcije za to, da bodo s skrajno široko interpretacijo nejasnih pravnih norm in zelo splošnih načel ustavi in zakonom podtikali svojih lastnih političnih in ideoloških prepričanj ter s tem pravzaprav nedopustno prevzemali funkcijo zakonodajalca. Ustavo in zakone ter njihovo politično in ideološko usmerjenost naj določajo ljudstvo in od njega izvoljena predstavniška telesa, ne pa devet nikomur odgovornih pravnih aristokratov!"

Konservativci v ameriškem senatu takim in podobnim deklaracijam pogosto dodajajo: "Nasprotujemo sodnemu aktivizmu, pa naj bo levi ali desni, liberalni ali konservativni." To se seveda lepo sliši, toda ustava, še posebej ameriška, se težje in počasneje spreminja kot zakonodaja in tako je konservativnim sodnikom praviloma mnogo lažje razveljavljati liberalno zakonodajo kot "protiustavno", ne da bi pri tem tvegali očitek aktivizma, kot pa je to možno liberalnim sodnikom, kadar ti želijo npr. zavarovati ustavne pravice kakšnih dotlej deprivilegiranih skupin, ki v ustavi še niso izrecno zagotovljene in izhajajo le iz splošnejših ustavnih načel in iz širše, duhu časa ustrežnejše interpretacije starih ustavnih tekstov.

Očitek sodnega aktivizma tako v Ameriki danes leti izključno na liberalne sodnike. Drugače je seveda v "tranzicijskih" državah, kjer lažje pride do večjih politično-ideoloških neravnovesij med sodno in zakonodajno oblastjo (občasno, ponekod) tudi v obratni smeri - konservativno vztrajajo pri črki tranzicijsko še nedoslednih ali nejasnih ustav in zakonodaje in s tem preprečujejo demokratično-liberalni razvoj včasih parlamentarne in včasih sodniške večine (kjer je pač tovrstnega konservativizma v določenem obdobju več), bolj možen kot na tradicionalnem zahodu pa je tudi konservativni (ali desni) sodni aktivizem, ko bi v ustavah tudi že dovolj jasno izoblikovanim ustavnim pravicam in načelom tako usmerjena sodišča dajala preveč konservativno interpretacijo - kadar bi npr. volitve privedle na oblast od trenutne sestave ustavnega sodišča bistveno bolj liberalno usmerjeno večino (čeprav je tudi to v tranzicijskih državah dokaj redek pojav).

Še temu komaj in slabo sledimo, francosko govoreči svet spremljamo še slabše, špansko govorečega skoraj nič – in kje so potem še vsi drugi.

No, pa gornje prvo vprašanje - katera evropska ustavna sodišča so bolj aktivistična, nova ali stara - seveda ni bistveno, in, pravici na ljubo, tega Bugarič v tako eksplicitni obliki niti ni zastavil. Bolj pomemben se mi zdi razmislek o drugem vprašanju, ki se ga Bugarič sploh ni dotaknil: če so, recimo, nova res bolj aktivistična od starih ali če so nekatera od novih, npr. slovensko, vsaj "precej" aktivistična (kar pa gotovo drži) – ali je to res nujno že *a priori*, samo po sebi "preveč", torej slabo?

Generalni napad na sodni aktivizem – ali raje na ekscese?

Ponavljam, z nekaterimi Bugaričevimi posameznimi ugotovitvami in spoznanji se strinjam – nasprotujem pa generalnemu napadu na sodni aktivizem novih ustavnih sodišč kot na nujno nekaj slabega.

Ni mogoče enako vrednotiti sodnega aktivizma v ustaljenih in razvitih demokratičnih državah, kjer zaradi postopnosti in relativne enakomernosti razvoja, pa tudi zaradi večje politične stabilnosti, ustava in zakonodaja vendarle lažje in bolje sledita zahtevam časa, in pa na tranzicijskem vzhodu. Ker na zahodu ustava in zakonodaja delno že sami bolje in hitreje sledita zahtevam časa - kolikor včasih tudi ne, pa je v politično stabilnejši družbi vendarle trdnejša zavest med ljudmi o tem, da morajo neke pričakovane spremembe najprej pač doseči dovolj veliko politično in volilno podporo, da se lahko potem tudi pravno izrazijo in zagotovijo – iz teh in še drugih razlogov je tam manj potrebe za to, da bi pomanjkljivosti in zaostajanja ustave in zakonodaje za duhom in potrebami časa namesto parlamenta in vlade odpravljala sodišča z močno ali celo ekstremno liberalno interpretacijo zastarelih ali nejasnih predpisov.

Antiteza je že iz doslej povedanega jasna: na tranzicijskem vzhodu je ta potreba mnogo večja. Res so se tam ustave hitro in radikalno spremenile – a praviloma celo prehitro in premalo organsko, da bi bile strokovno res dobro pripravljene in vsestransko pretehtane³, obenem pa tudi politično res široko dojete in sprejete kot zanesljiva, trdna in hotena podlaga nadaljnega življenja ter zakonodaje, ki bo življenje na taki ustavni podlagi podrobneje urejala. Sledilo je hitro, prav tako praviloma strokovno slabo pripravljeno, s političnimi nasprotji ter političnim in strokovnim diletantizmom ovirano usklajevanje stare in sprejemanje nove zakonodaje, dodatno oteženo še z levo-desnimi cik-caki spreminjajočih se parlamentarnih

³ Kadar naletim pri študiju nemških ustavnopravnih problemov na zapisnike in podatke o tem, kako minuciozno, vsestransko in dalekovidno so v težkih letih razrušene povojne Nemčije komisije in podkomisije njihovega prvega Parlamentarnega sveta pripravile povojno nemško ustavo, sprejeto 1949, ter pri tem vsa različna stališča, motive in razloge natančno protokolirale, in to primerjam z našim skorajda diletantskim improviziranjem pri pripravi naše ustave (o čemer pa gradivo še danes ni urejeno in študijsko dostopno), začutim sram - in strah, kako kvaliteto tudi v prihodnje ustavnosodno odločanje sploh lahko bo, na tako na hitro sprejetem ustavnem tekstu in tako brez vsakih zanesljivih gradiv o njihovi genezi.

večin.⁴ Naj bi tako slabo zakonodajo – in to še na tako “slabo prebavljenem” ustavnem tekstu⁵ – ustavno sodišče presojalo striktno zadržano, brez vsakega “aktivizma”, čuteč se vezano izključno na sam ustavni in zakonski tekst, kakršna pač sta – s čim manj upoštevanja splošnejših ustavnopravnih načel in ustavnosodnih pravil?

Na razvitem zahodu je zakonodajna praksa nedvomno na mnogo višji strokovni ravni kot pri nas: tradicija, strokovna ekipiranost predlagateljev, sodelovanje znanosti, pa vse do tega, da ima tam praviloma polovica poslancev pravno izobrazbo, mnogi pa še doktorate – vse to so faktorji, ki pri nas močno manjkajo in hudo zmanjšujejo ne le kvaliteto “tekočih izdelkov” zakonodaje, ampak zmanjšujejo tudi sposobnost vlade in parlamenta, da bi lahko ustrezno hitro in kvalitetno reagirala na odločbe ustavnega sodišča. Ustavnosodna presoja na razvitem zahodu se lažje večkrat ustavi zgolj pri ugotovitvi neustavnosti in njeno odpravo naloži zakonodajalcu samemu, saj v pretežno urejenem “ustavnopravnem okolju” ugotovljena neustavnost močno “štrli ven” in sama kliče po čim hitrejši odstranitvi, pa tudi strokovne in politične sile, ki so to poklicane narediti, so praviloma znane in dovolj močne. Na tranzicijskem vzhodu je bistveno drugače: tovrstna “zadržana” opozorila ustavnega sodišča se izgublajo v nepregledni goščavi mnogih neustavnosti⁶, parlament in vlada nista sposobna slediti niti rednemu, tekočemu zakonodajnemu programu – protiustavnosti se kopičijo, namesto da bi se zmanjševale ... V takem položaju presojati “sodni aktivizem” ustavnih sodišč z enakim metrom kot v Nemčiji ali ZDA, bi bilo absurdno – celo če je res, da je ta naš aktivizem tu večji kot njihov tam. Pa najbrž niti ni.

To pa seveda ne pomeni, da opisane okoliščine tranzicijskim ustavnim sodiščem dovoljujejo “nebrzdan” (Bugaričev izraz) sodni aktivizem in da jih odvezujejo dolžnosti sodnega samoomejevanja (*judicial self-restraint*). Toda realna potreba po neki razumni dozi sodnega aktivizma je pri nas tolikšna, da pretiravanje ne bodo pregnali ne primitivni politični in medijski napadi, kakršnih je bilo naše ustavno sodišče deležno zlasti letos ob zadevi cerkvenih gozdov, ne Bugaričevi in podobni strokovno utemeljeni prispevki, če se bodo nediferencirano (ali premalo diferencirano) zaganjali v pojav sodnega aktivizma nasploh in ne v njegove ekscese, kakršni so tudi v tranzicijskih državah nedvomno škodljivi.

Problemu se seveda ni mogoče učinkovito izogniti tako, da bi že definicijo nedopustnega, nezaželenega) sodnega aktivizma postavili tako, da bi zajemala samo to, kar sem zgoraj imenoval ekscesi. Bugarič tu sicer ni bil povsem eksplicitno ne na tem ne na nasprotnem stališču (v uvodu je celo izrecno poudaril, da je problem kompleksen in da “enostavni odgovori tu niso možni”), kljub temu pa njegov članek kot celota – spet: še posebej nepravnemu bralstvu Teorije in prakse – izzveni predvsem kot plaidoyer za vse možne vrste omejevanja in samoomejevanja pristojnosti ustavnega sodišča. Dobro je, da vse te možne vrste poznamo (in

⁴ Pomislimo samo, kaj vse je na tej poti doživel in preživel npr. naš zakon o denacionalizaciji.

⁵ Ustavni tekst kljub vsem slabostim priprave in “predelave” štejem za “objektivno” relativno dobrega.

⁶ V Sloveniji je seznam neustavnih zakonov, pri katerih je ustavno sodišče določilo rok za odstranitev njihovih ugotovljenih neustavnosti, pa se zakonodajalec do poteka roka in tudi kasneje za to še zmenil ni, že zelo dolg in se še kar daljša.

članek je kot pregledno opozorilo nanje gotovo hvalevreden in bo, upam, dosegel svoj namen⁷) – ne bi pa bilo dobro, če bi ga (laiki in pravniki) razumeli preveč poenostavljeno in enostransko. Sam plediram, da bi ga razumeli kot svarilo pred ekscesi (in kot napotek, kakšna sredstva so proti takim ekscesom na voljo) – pod ekscesom pa ne razumem vsakega pravnega aktivizma v najširšem smislu (recimo, če uporabim Bugaričev besednjak, vsakega odločanja o t.i. političnih vprašanjih in o “strukturnih” ustavnih vprašanjih ali vsakega odločanja na podlagi “splošnih pravnih konceptov, doktrin in teorij”), ampak samo takrat, ko so bili pri takem odločanju očitno uporabljeni politični kriteriji namesto ustavnopravnih – ali pa so bili ustavnopravni in drugi strokovni kriteriji celo očitno napačno uporabljeni ali namenoma (kljub opozorilom ali notornosti) “spregledani”. Kot “insider” si dovolim reči, da so (po mojem mnenju seveda) tudi taki ekscesi v našem delu bili, seveda pa je za strokovno kritiko identificirati take ekscese gotovo težje in bolj zamudno kot abstraktno kritizirati sodni aktivizem nasploh. Prav dr. Bugarič in mag. Cerar sta bila doslej, kolikor se spomnim, sicer edina, ki sta se že večkrat lotila tudi take strokovne kritike, kar sem jima tudi že javno (v Delu) priznal – to pa seveda ne pomeni, da se bom zato vzdržal kritičnih pripomb k tu obravnavanemu članku.

Odločanje o “strukturnih” ustavnih vprašanjih – ali neodločanje?

Tu je prva in morda najpomembnejša slabost Bugaričevega pristopa k temi “ustavno sodišče in politika”, kakor to pač jaz vidim. Domnevam, da spet predvsem zaradi nekritičnega prenašanja ameriških konceptov v evropski pravni prostor. Poglejmo.

Razliko med “strukturnimi” (le z zelo abstraktnimi koncepti, zelo načelno urejenimi) in “navadnimi” (podrobneje in jasneje normativno urejenimi) ustavnimi vprašanji je Bugarič jasno razložil in k temu nimam bistvenih pripomb. Pač pa k “zaželenemu” odnosu ustavnega sodišča do takih “strukturnih” ustavnih vprašanj. Bugarič (povzeto po Ungerju) pravi, da abstraktni pojmi (predstavniška demokracija, pravna država itd.) nimajo samo ene “nujne” oblike*, marveč več pluralnih možnih oblik, izbira med njimi pa da je “stvar vrednostno-politične in ne pravno-strokovne izbire”. Prvo seveda drži, slednje pa le, če pravo (in še posebej ustavno pravo) zreduciramo na pravno tehniko in ga oropamo vse “vrednostno-politične” vsebine. Če tega ne storimo, pa npr. pojem pravna država ostaja ustavnopravni pojem in njegova taka ali drugačna aplikacija v zakonih ali drugod ustavnopravno, torej strokovno vprašanje. Brez sprenevedanja seveda: strokovno

⁷ Da ne bodo vsi še kar naprej pisali oguljene fraze, da je “nad ustavnimi sodniki samo še modro nebo”, čeprav sem v letošnjih časopisnih polemikah tudi sam že opozarjal, da čisto tako vendarle ni, saj lahko parlament stališču ustavnega sodišča vsaj za naprej vzame moč tako, da spremeni ustavno določbo, ki jo je ustavno sodišče interpretiralo morda preveč aktivistično ali morda celo izključno politično motivirano.

* Oblike? Zato, ker tako morda piše Unger (morda v določenem kontekstu in z ustrezno razlago)? V učbenikih o logiki je včasih pisalo, da imajo pojmi vsebino in obseg, oblike pa ne. Je zdaj to že drugače?

definiranje vsebine takega abstraktnega pojma ne more biti vrednostno nevtralnno, ampak je nujno vrednostno (ideološko, politično ...) vplivano. Pravne norme in pravna načela namreč tvorijo - in uporabljajo - ljudje.

In kako potem preprečiti politično zlorabo prava pri takih vprašanjih? Tako, da o njih ne odloča en človek, ampak pluralno sestavljen kolegij. Tu pa se sistemi ločijo: v ameriškem se pristojno sodišče lahko izogne odločanju o takem "strukturnem" ustavnopravnem vprašanju, češ da bi bilo to pretežno politično-vrednostno odločanje, za katero so primernejša demokratično izvoljena predstavniška telesa - ali pa se je morda celo dolžno izogniti takemu odločanju (kolikor seveda priznava *political question doctrine* za obvezujoč del ameriškega ustavnega prava, čeprav ta doktrina v ustavi sploh ni nikjer zapisana, tudi kot najbolj abstraktno načelo ne⁹). V večini evropskih pravnih sistemov, kjer si sodišča vsaj načeloma ne morejo sama širiti in ožiti pristojnosti, ampak jim je ta čimbolj striktno predpisana z ustavo in zakoni, pa se tudi ustavno sodišče ne more izogniti odločanju o nobenem ustavnopravnem sporu, ki je bil pred njim zakonito sprožen. Zato je politično zlorabo prava pri sodnem odločanju o prej omenjenih "strukturnih" ustavnopravnih vprašanjih v teh sistemih mogoče izključiti (ali vsaj zmanjšati njeno nevarnost) samo z ustrezno uravnoteženo sestavo najvišjih sodišč, ki o takih vprašanjih na koncu odločajo.¹⁰

Na to bistveno razliko med ameriškimi in evropskimi pravnimi sistemi sem kolega Bugariča doslej že večkrat opozoril, a odgovora na ta argument doslej od njega nisem še ne slišal ne prebral. Z zanimanjem pričakujem, kako se bo glasil, če ga bo našel in napisal tokrat. V tu obravnavanem članku se je vprašal samo, ali lahko "vdor političnega" v sodno odločanje o takih vprašanjih kako omejimo. V odgovor navaja "številne ustavne teorije in doktrine, ki jih Holmes imenuje sredstva za odločanje o ne-odločanju" (podčrtal Bugarič). Med njimi so tudi različne doktrine samoomejevanja, "ko sodišče sledi določenim doktrinam, ki jih prej samo oblikuje, z namenom, da se izogne pretirani politizaciji svojega odločanja" (podčrtal Krivic). Namen posvečuje sredstvo? Da sodišče o vprašanjih, ki v ustavi niso

⁹ Tu je že eno od nerazrešljivih protislovij te doktrine: sodiščem naj bi prepovedovala odločanje na podlagi abstraktnih in v ustavi nepreciziranih splošnih načel, kadar sta njihova vsebina in način reševanja sporov iz njih politične in ne pravno narave - toda ta domnevna prepoved (ali odsvetovanje) sodnega odločanja o takih vprašanjih naj bi pravno izhajala ne iz kakšne v ustavi vsaj na splošno zapisane določbe, ampak iz povsem abstraktnega teoretičnega koncepta.

¹⁰ Pri ameriških ali naših 9 ustavnih sodnikih seveda lahko eno od možnih stališč zmaga tudi samo s 5:4 - in potem se porazena stran lahko "tolaži" samo s tem, da danes zmagovita interpretacija ne bo nujno obveljala tudi čez nekaj let, ko se bo "politično-ideološka" sestava sodišča morda spremenila. S tega gledišča, kot sem že večkrat zapisal, se mi zdi nemški model parnega števila ustavnih sodnikov mnogo boljši: rezultat 4:4 ne pomeni, da ustavno sodišče ni odločilo, ampak da je bilo izpodbijanje npr. nekega zakona kot domnevno protustavnega neuspešno. Zakon se torej šteje za skladnega z ustavo (zakaj, pojasnijo v odločbi štirje sodniki, ki so bili proti razveljavitvi), čeprav so proti temu hkrati možni pomisleki, ki pa jih v svojih ločenih mnenjih pojasnijo drugi štirje sodniki. Toda rešitev je logična, medtem ko bi bila pri nas že predlagana rešitev, naj bi ustavno sodišče zakone lahko razveljavljalo le z dvotretjinsko večino, absurdna: če bi bilo za razveljavitve le 5 glasov (proti pa 4 ali še manj, namreč ob odsotnosti nekaterih sodnikov), bi bil zakon torej spoznan za skladnega z ustavo z glasovi in obrazložitvijo manjšine sodnikov, večina pa bi le v ločenih mnenjih lahko razlagala svoje drugačno stališče. Ampak pravno bi obveljalo stališče manjšine.

povsem jasno pravno urejena, ne bi odločalo na podlagi raznih abstraktnih ustavnih načel ali celo v ustavi sploh nezapisanih doktrin, mu je dovoljeno, da *si samo izoblikuje doktrino, po kateri mu o takih vprašanjih ne bo treba odločati!* Kdo pa mu je to dovolil? Nekateri teoretiki - in po njihovih teorijah si je potem to dovolilo kar samo. Prav, če je Američanom tako prav - ampak v Evropi imamo te stvari pač drugače urejene. Z ustavo in z zakoni o ustavnih sodiščih, oboje pa je sprejel demokratično izvoljen predstavniški organ, ustavo ponekod celo ljudstvo na referendumu. Je, če se omejimo na Slovenijo, ameriška *political question doctrine* za ustavnopravno odločanje slovenskega ustavnega sodišča pomembnejša kot slovenska ustava in zakonodaja?

Še o *political question doctrine*

O njej sva z Bugaričem že javno razpravljala (v polemiki v Delu leta 1996¹¹), pa je na moje stališče o njeni uporabi pri nas nato skoraj dve leti molčal, potem pa si je v tu obravnavanem članku dovolil vzvišeno reakcijo (v opombi pod črto) na način, ki, upam, ne bo ostal značilen za njegov način "polemiziranja" - ne z mano ne s komerkoli drugim, in za katerega se mi upira uporabiti kakršnokoli dodatno kvalifikacijo. Grem raje takoj na vsebino.

In, da v morebitnem odgovoru ne bo spet izmikanja, naj sporna vprašanja preciziram kar po točkah:

"Political question doctrine" in "writ of certiorari"

"Krivic očitno ne loči med gornjima dvema pojmom", piše Bugarič. Za to neresno trditev je našel osnovo v mojem (resnično zgrešenem) stavku iz poenostavljenega časopisnega prikaza, da je omenjena doktrina "eden od kriterijev, po katerih ameriško vrhovno sodišče odloča, katere izmed tisočev vsako leto predloženih zadev bo sploh obravnavalo in o njih odločalo". Kot nepoznavalec ameriškega prava sem si površno in napačno predstavljal, da igra ta doktrina kakšno pomembnejšo vlogo tudi pri omenjeni hudi prvi selekciji primerov za obravnavo, pa je ne - toda šlo je za napačno predstavitev praktičnega pomena te doktrine (kje se predvsem uporablja), ne pa za mešanje te doktrine kot kriterija za sodno odločanje (oziroma ne-odločanje) in selekcijskega "certiorari" postopka. Resno očitati nekemu, da ne loči med delovnim postopkom in delovnim orodjem (npr. med žaganjem in žago), pa ni čisto resno. Tudi ne, če je šlo v tem primeru za žaganje in pilo - torej za orodje, ki pri žaganju ne pride v poštev (ali pa bi bilo neučinkovito).

Časopisno bralstvo, ki ameriško pravo pozna še slabše kot jaz, sem hotel predvsem opozoriti na to, da je *political question doctrine* nastala v pravnem sistemu, kjer najvišje sodišče sploh ni dolžno odločiti o vseh predloženih zadevah - če od več tisoč zadev izbere za odločanje zadnja leta samo še po kakih sto zadev letno. Me je pa Bugarič pravilno korigiral, da se doktrina političnih vprašanj "uporabi

¹¹ Bojan Bugarič: Zakaj je pravni dogmatizem nedemokratičen, Delo, sobotna priloga, 20. julij 1996.

Matevž Krivic: Varljivi nadomestek zakonodajnega referenduma - Okrasne buče, krompir in ustava, Delo, sobotna priloga, 27. julij 1996.

šele potem, ko sodišče opravi selekcijo primerov, o katerih bo odločalo". Vsaj bistveno področje njene uporabe je brez dvoma tu, čeprav jo sodniki seveda (nujno) upoštevajo tudi pri svojem selekcijskem odločanju.

Toda tu bova bralcem oba z Bugaričem morala pojasniti še nekaj - potem ko je bilo v Bugaričevem članku (pravilno) zelo poudarjeno, da je ta doktrina eno od sredstev za "odločanje o neodločanju", torej za to, da se z njeno pomočjo sodišče odločanju o političnih vprašanih izogne. Tu bi se nepoznavalec namreč lahko vprašal, kako je potem s to stvarjo: pri prvi selekciji zadevo sprejemo v obravnavo, potem pa o njej vendarle ne odločijo? "Neodločanja" ne smemo razumeti tako dobesedno. Ameriško vrhovno sodišče bo o taki zadevi seveda odločilo (izdalo odločbo), npr. o tem, ali se odločitev nižjega sodišča v tej zadevi (kadar je zadeva namreč prišla na Vrhovno sodišče po tej poti) potrdi ali razveljavi. Na primer, če nižje sodišče spornega vprašanja ni štelo za politično (nejudiciabilno) vprašanje in je o njem po vsebini odločilo (npr., da je izpodbijani akt protiustaven), bo Vrhovno sodišče moralo odločiti, ali gre za politično vprašanje ali ne: če ne gre, bo lahko odločbo nižjega sodišča potrdilo, če gre, pa jo bo razveljavilo ("odločali ste o vprašanju, o katerem sodišča ne smejo odločati"). Taka odločitev Vrhovnega sodišča pa je seveda "neodločitev" o temeljnem spornem vprašanju, ali je izpodbijani akt v skladu z ustavo ali ni. Odgovor: o tem ne odločamo mi, sodišča, ampak zakonodajna ali izvršilna oblast.

Evropska ustavna sodišča, zlasti nemško, pa tudi naše, sicer tudi priznavajo zakonodajalcu določen "prostor lastne presoje" (*Gestaltungsspielraum*), v katerega ustavnosodna presoja ne posega, vendar je to prostor *znotraj* ustavnopravnih omejitev, znotraj katerega je vsaka odločitev skladna z ustavo (in ob "napadu" nanjo ustavno sodišče ugotovi, da odločitev ni v neskladju z ustavo - ne, da o tem ne more odločati), s prekoračitvijo meja tega "prostora" pa zakonodajalec seveda zadene ob neko ustavnopravno omejitev in ustavno sodišče bo njegovo odločitev štelo za protiustavno. Vedno bo torej odločilo o ustavnosti ali neustavnosti izpodbijanega akta - razen seveda, če že t.i. procesne predpostavke niso izpolnjene. Tu (npr. glede pravnega interesa kot procesne predpostavke) so si ameriški in evropski pravni sistemi dokaj blizu - glede upoštevanja *political question doctrine* kot razloga za odklonitev odločanja pa močno vsaksebi.

Uporaba te doktrine v Evropi

Krivic ni dojel, da ta doktrina "ni nikakršen tujek v Evropi, saj jo uporablja tudi nemško ustavno sodišče", piše Bugarič. V Portorožu je dodal, da jo je uporabilo v 17 primerih - a na vprašanje ni znal povedati, kako. Ker teh primerov tudi sam ne poznam, sem izrazil domnevo, da jo je lahko uporabilo samo tako, kot bi jo lahko uporabili tudi mi. Kako, sem jasno napisal že v omenjenem časopisnem članku leta 1996: "... le v zelo omejenem obsegu, namreč kot enega od kriterijev za svoje odločanje tam, kjer mu ustava in zakon vendarle puščata določeno polje proste presoje - npr. pri odločanju o izkazanosti pravnega interesa, pri izbiri najprimernejše oblike oziroma tehnike odločitve in podobno".

To pa je seveda nekaj bistveno drugega kot tisto, kar bi Bugarič rad predstavil naši javnosti kot eno od tudi pri nas možnih "sredstev omejevanja pristojnosti in s

tem tudi politične moči ustavnega sodišča", ki da so "povsem legitimen del pravne reda večine zahodnih demokratičnih ureditev".

Gre za neodgovorno zavajanje javnosti z naravnost neverjetno trditvijo, da bi tudi v Nemčiji in pri nas ustavno sodišče smelo o določeni zadevi iz svoje pristojnosti ne odločati - oziroma jo iz svoje pristojnosti (doktrina kot "sredstvo omejevanja pristojnosti"!)) kar samo izvzeti, sklicujoč se na *political question doctrine*. Najprej, pred dvema letoma, teh trditev niti nisem povsem resno jemal, tako neverjetne so se mi zdele - toda Bugarič jih kljub vsem ugovorom in opozorilom še kar naprej ponavlja, brez vseh rezerv, vedno bolj kategorično: tudi pri nas naj bi bilo dopustno sodno "odločanje o neodločanju", "zavračanje odločanja", "izognitev odločanju o najbolj delikatnih političnih vprašanjih". Res tako mislite, kolega Bugarič, resno?

Da ne bo nespোরazuma ali izmikavanja, ponavljam še enkrat: le v nekih zelo izjemnih primerih bi to doktrino lahko tudi pri nas "uporabili", ampak ne tako neposredno, kot to sugerira (in resno misli?) Bugarič, ampak kvečjemu kot nek dodatni kriterij pri presoji, ali je pri nekem pobudniku (le pri pobudniku, ne pri predlagatelju!) izkazan njegov pravni interes za obravnavo zadeve ali ne. Ta je izkazan, če bi ugoditev njegovi pobudi spremenila njegov pravni položaj - v nekem mejnem primeru pa bi bilo, recimo, negotovo, ali izpodbijana ureditev tangira le njegov politični položaj (interese) ali res tudi njegov pravni položaj, interese oziroma pravice, in pri presoji takega mejnega vprašanja bi potem morda lahko uporabili tudi kriterije ameriške *political question doctrine*. Ampak odločili bi tudi tu še vedno po zakonu, ki zahteva izkazanost pravnega interesa - uporaba kriterijev omenjene doktrine bi bila le indirektna. Domnevam, da gre tudi pri famoznih 17 nemških primerih lahko samo za nekaj takega in pričakujem, da bo Bugarič končno pojasnil, za kaj v resnici gre. In tudi, katera naj bi bila še druga "pomembnejša evropska ustavna sodišča", ki naj bi to doktrino tudi že uporabljala, celo "zelo pogosto"!)). Katera, kdaj, kako?

Res "neodločanje" - ali le zadržanost pri razveljavljanju?

V teh nemških (in še neznanih drugih evropskih) primerih pa je seveda možno še nekaj, kar sem nakazal že zgoraj: da so bili (med drugim) tudi kriteriji te doktrine sicer res uporabljeni pri odločanju, toda ne za "odločanje o neodločanju" (za zavrnitev odločanja), kot hoče in sugerira Bugarič, ampak preprosto za to, da je ustavno sodišče izpodbijano zakonsko ureditev spoznalo za skladno z ustavo - npr. z argumentacijo, ki mi je iz nemške ustavnosodne judikature že dolgo dobro znana, da taka ali drugačna zakonska ureditev, ki je izpodbijana kot protiustavna, ni protiustavna, ker sodi urejanje takih vprašanj po ustavnopravnih kriterijih (delitve oblasti itd.) v polje zakonodajalčeve lastne presoje (*Gestaltungsspielraum des Gesetzgebers*), znotraj katerega je vsaka odločitev skladna z ustavo in bi kvečjemu prekoračitev "zunanjih meja" tega polja lastne presoje lahko pomenila zakonodajalčevo protiustavno ravnanje. Ustavno sodišče torej o ustavnosti izpodbijanega akta je odločilo, ne pa, kot zahteva Bugarič oziroma *political question doctrine*, "zavrnilo odločanje".

Gre potem morda samo za nesporazum? Se je Bugarič morda samo "pretrdo" izrazil, ko se je zavzemal za "neodločanje", za "zavračanje odločanja" itd., v resnici pa je tudi on morda mislil na isto kot jaz, torej na vsebinsko (meritorno) zavrnitev pobude ali predloga, ne na "neodločanje" Očitno ne. V članku leta 1996, ki je bil povod za najino polemiko, je izrecno zapisal: "... sodišče tudi *ne bi smelo odločati* (poud. M.K.) o zadevah, kot so ustavna dopustnost nacionalnih list in volilnega praga, o vrsti volilnega sistema in podobnih strukturnih ustavnih vprašanjih". Nacionalne liste je namreč naše ustavno sodišče spoznalo za skladne z ustavo (le jaz sem bil drugačnega mnenja) - po Bugaričevem mnenju pa o tem sploh odločati ne bi bili smeli. Tudi če je to odločitev zahtevalo 30 poslancev, ki jim po ustavi in zakonu odločitve ni dovoljeno odreči.

Če bo Bugarič korigiral svoje stališče (in ne bo več propagiral neodločanja, ampak le zadržanost pri razveljavljanju), bova pa načelno že skupaj - in se bova lahko razlikovala le še pri oceni v posameznih konkretnih primerih, npr. pri vprašanju, ali zakonska neizpolnjenost ustavno zagotovljenega *neposrednega* referendumskega izvrševanja zakonodajne oblasti pomeni kršitev 3. člena ustave (kot mislim jaz) ali pa je to zgolj politično vprašanje in mora ostati prepuščeno zakonodajalcu, ali bo namesto ustavno obljubljenega zakonodajnega referenduma ljudem v Sloveniji še naprej na voljo le njegov varljivi kvazi-nadomestek, ki neposredne zakonodajne oblasti ljudem ne daje (kot je odločilo ustavno sodišče, kar Bugarič tu podpira).

Vežanost na ustavo in zakon - ali na teoretične doktrine?

Spet očitno protislovje v Bugaričevih hotenjih in argumentacijah: s *political question doctrine* bi rad čimbolj pregnal iz ustavnosodnega odločanja odločanje na podlagi abstraktnih ustavnih pojmov (pravna država itd.), kjer potem sodišča nujno "uporabljajo različne ustavne doktrine in teorije, ki niso zapisane v ustavi" - pregnal pa bi to prav s sklicevanjem na doktrine in teorije, ki ne le, da niso "zapisane v ustavi", ampak zahtevajo celo direktno kršitev ustavnih in zakonskih norm.

Prikazano je že bilo, kako *political question doctrine* zahteva neodločanje tudi tam, kjer ustava in zakon izrecno zahtevata odločanje - in Bugarič jo tudi tam propagira brez vsake rezerve.

A to ni edini primer takega ignoriranja ustave in zakonov. Že v najini polemiki leta 1996 sem opozoril, da ga sploh ne zanima združljivost nekaterih takih ameriških teoretičnih konceptov z našo pravno ureditvijo, "npr. združljivost Unger-Sunsteinovega zavračanja pojma pravnih praznin z izrecnim ukazom v našem zakonu o ustavnem sodišču, da je treba v primeru pravnih praznin ravnati tako in tako". In po dveh letih mi na ta povsem konkreten očitke ne zna odgovoriti drugače, kot z vzvišeno pripombo pod črto, da je moje "poznavanje primerjalnega prava očitno zelo šibko", kajti, če bi ga bolje poznal, da "bi lahko vedel, da gre za najvplivnejše svetovne teoretike, ki jih vsi vidnejši evropski teoretiki omenjajo", jim priznavajo pomembno vlogo itd. - nato pa še s podtikanjem pod vsakim nivojem, da bi "Krivic rad slovenski javnosti povedal, da taki teoretiki niso relevantni za

Slovenijo (sic!)". Potem ko sem povsem jasno zapisal samo to, da je neko čisto določeno vprašanje v našem pravnem redu pač drugače urejeno, kot sugerirata ta dva teoretika. Res upam, da se bo takemu stilu "argumentiranja" Bugarič v prihodnje - v lastnem interesu - izogibal. In da bo v tej polemiki vendarle povedal, ali resno misli, da bi morale za naše ustavno sodišče ameriške teorije imeti prednost pred izrecnimi ustavnimi in zakonskimi normami.

Da Bugarič preveč nekritično sprejema vse, kar je napisala kakšna pravna avtoriteta, ne da bi njene trditve vsaj takrat, kadar so izrecno izpodbijane, tudi preveril, jasno potrjuje tudi njegova reakcija na moj očitek v polemiki 1996, da je zapisal neko dezinformacijo o avstrijski ureditvi "ljudske iniciative". Namesto da bi na očitek konkretne dezinformacije konkretno odgovoril, vzvišeno napiše, da si o teh stvareh "Krivic lahko več prebere v eni najboljših primerjalnih študij o neposredni demokraciji (Butler, Ranney 1994, 32-33), ki navaja točne primere uporabe inštitutov, ki jih opisujem". Tako! Važno je, kaj o avstrijski ureditvi (baje) piše v taki študiji, ne, kakšna ta avstrijska ureditev v resnici je! Pa ko bi bila za napako res kriva samo tista študija - in ne tudi Bugaričevo površno in napačno sklepanje iz nekaterih njenih premalo jasnih navedb ...

Še nekaj nesprejemljivih, površnih ali napačnih trditev

Bugarič (TiP, str. 289): "... je /Ustavno sodišče/ velikokrat prekoračilo splošno sprejete 'normalne' standarde ustavnosodnega delovanja, ki jih srečamo tako v zahodni Evropi kot v ZDA." Velikokrat, splošno sprejete, tudi evropske standarde ...!? Huda neresnica, skrajno neodgovorna trditev. Kakšenkrat že, tudi po mojem mnenju, a takrat je kršilo druge standarde, ne tistih, ki jih navaja Bugarič.

Bugarič (TiP, str. 292): "Na ta način parlament *razveljavi* odločitev sodišča, saj s sprejemom ustavnega amandmaja uredi sporno vprašanje na drugačen način, kot je razsodilo ustavno sodišče ...". Da, a le za naprej - odločitev ustavnega sodišča (glede dotedanje skladnosti zakona z ustavo) torej s tem ni bila *razveljavljena*. In tako trditev zapiše Bugarič tik pod stavkom, ki se glasi: "Predstava, da po odločitvi ustavnega sodišča ni več pravno legitimnih sredstev za *spremembo* takšne odločitve, je napačna." (Podčrtavanja tu in naprej so moja.)

Bugarič (TiP, str. 292): "... ustavnemu sodišču v res izjemnih primerih, ko bi šlo za poskus odprave demokratične države, tudi *dopustiti* možnost, da presoja skladnost ustavnega amandmaja z ustavo." Kdo pa naj bi mu takrat, ko bi šlo za ukinjanje demokracije, to *dopustil*? Bugarič tu seveda najbrž misli na teoretično dopustnost takega, drugače nedopustnega ravnanja ustavnega sodišča. Lepo, a takrat, ko bi se ukinjala demokracija, bi bilo kaj malo pomembno, kaj bi ustavnemu sodišču dopustili teoretiki - bolj bi bilo pomembno, kaj bi mu dopustili tisti, ki bi demokracijo ukinjali (če ne bi hkrati ukinili tudi njega). Bugarič torej tu razglablja o povsem nerealnih hipotezah - namesto o stvareh, ki so se vsaj v Avstriji že dogajale, in to nedavno: kaj storiti, če parlament v ustavno obliko "obleče" neko čisto navadno davčno ali podobno zakonsko določbo, ki po nobenih kriterijih še zdaleč nima narave ustavne norme - samo zato, da bi s tem onemogočil ustavne-

mu sodišču ugotovitev njene protiuustavnosti? Ali v takem primeru ustavno sodišče to lahko razveljavi ali ne?

Bugarič (TiP, str. 294): "Tretji način *spremembe* odločitve ustavnega sodišča je sprememba *načina razlage* zakona, o katerem je že razsojalo ustavno sodišče." Tu gre pravzaprav le za hudo površnost v izražanju, saj je kasneje jasneje povedano, da ne gre za spremembo načina razlage, ampak za spremembo *vsebine* zakona, s katerega poprejšnjo sodno interpretacijo se zakonodajalec ne strinja. Toda na koncu Bugarič spet površno, v bistvu zavajajoče in napačno napiše: "... ni razlogov, ki bi parlamentu preprečevali nadaljnje dopolnjevanje ali spreminjanje že sprejete zakonske *razlage ustavnega sodišča*." Ne spreminja se razlaga prejšnjega zakonskega besedila, ampak se ta razlaga "izniči" (seveda samo za naprej) tako, da parlament sprejme novo zakonsko besedilo, ki ga ni več mogoče razlagati na tak način.

Bugarič (TiP, str. 299): "Domače /naše/ ustavno sodišče *doktrino* pravnega interesa že uporablja." Toda, "ta *doktrina* bi morala veljati tudi za poslance, izvršilno oblast ...". Obkrat ne gre (le) za doktrino, ampak predvsem za zakonsko ureditev.

Bugarič (Tip, str. 301): "Če so odločitve sodišča v številnih primerih politične narave, to pomeni, da sodišče opravlja oblast, ki mu ne pripada. Z *zanikanjem političnega elementa* pri svoji razsoji sodišče pravne odločitve mistificira kot teoretično edino pravilna razumevanja problemov ...". Kar zadeva naše ustavno sodišče, je to popolna izmišljotina - če se tu Bugarič namerava zateči v hipotetiziranje, češ, saj nisem govoril o našem ustavnem sodišču, ampak zgolj hipotetično ("če"), pa spet govori o izmišljenih problemih, saj ustavna sodišča nikjer ne "zanikajo političnega elementa" pri svojem odločanju. To je jasno povsod po svetu, le našo laično javnost je bilo treba lani in letos še učiti (a s pičlim uspehom) abecede ustavnega sodstva, po kateri je politični element ustavnosodnega odločanja njegov nujen in legitimen del. Tu je Bugarič očitno malo pozabil s kom "polemizira" - z našim ustavnim sodiščem ali z njegovimi laičnimi in političnimi kritiki.

Prav tako izmišljena, če ne tudi zlonamerna, pa je teza, da pri takem razsojanju ustavno sodišče svoje odločitve "mistificira kot teoretično edino pravilna razumevanja". Ustavna sodišča tega praviloma ne počnejo, že "po definiciji" pa tega sploh ne morejo početi tista sodišča (med njimi naše), kjer se hkrati z odločitvijo izdajajo tudi ločena mnenja sodnikov, ki se z odločitvijo niso strinjali. Obupno nizka raven splošne pravne kulture pri nas se je v letošnjih časopisnih polemikah kazala prav v tem, da so se laični "kritiki" zgražali nad tem, kako ima lahko o nekem ustavnem vprašanju (seveda "strukturnem") pet sodnikov eno mnenje, štirje pa povsem drugačnega. Ta laični "glas ljudstva" je torej terjal eno samo resnico (seveda čisto določene politične barve) in prav sodniki ustavnega sodišča smo se borili proti mistificiranju ustavnosodnih odločitev kot edino možnih in pravilnih - pa takrat nisem opazil ne dr. Bugariča ne kateregakoli drugega doktorja prava, da bi nam pri tem kaj pomagal. Saj ni bil dolžan, gotovo ne - ampak potem naj vsaj v naknadnih teoretičnih prispevkih ne piše takih nesmislov, da so ustavna sodišča tista, ki svoje (praviloma tesne) odločitve v težkih, "strukturnih" ustavnih vprašanjih mistificirajo kot edino možne in edino pravilne.